

BORBÉLY MIHÁLY

Kálmány Lajos 1913-ban talált Borbély Mihályra Egyházaskéren — Verbicán, 1914-ben pedig már kész a könyv, amely a mesemondónak valóban „teljes” mesekészletét tartalmazza. A világháború, majd Kálmány Lajos halála véget vetett együttműködésüknek, amely a Hagyományok második kötete bizonyossága szerint, igen gyümölcsözőnek ígérkezett.

Kivételes pillanata volt tehát a magyar folklortudománynak 1913 januárja, minthogy Kálmány, nagyarányú és több évtizedes gyűjtőmunkája ellenére is, ekkor találkozott olyan mesemondóval, aki nemcsak tudott meséket, hanem aki egyéniség volt — a folklortudomány olyan kritériumai szerint is, amelyeket csak később rögzítenek majd. Kálmány 1913-ban még nem tudta levonni a Borbély Mihállyal való találkozásának tudományos következményeit, intuíciója azonban nem hagyta cserben, s anynyi folklorista „ráismerését” — jellemzően — Borbély Mihály meséinek egybegyűjtésével mintegy meg is koronázta. „A legutóbbi időkig Kálmány Lajos népköltési gyűjteményeinek — írta Ortutay Gyula 1940-ben — egy szempontból unikum jellege volt a magyar folklorban. Bunker híres soproni hienc mesélője, Kern Tóbiás mellett egyedül Kálmány gyűjteményéből ismerhettünk meg egy gazdag mesemondó tehetséget, aki maga is egy kötetre való mesét tudott, s anyagának formálásában egyéni jegyeket, az alkotó beleélés jegyeit fedezhetjük fel. Azóta magamnak is sikerült nem is egy ilyen mesemondói tehetségre rátalálnom, az egyiknek, Fedics Mihálynak anyagát éppen most rendezem sajtó alá. De Kálmány előtt, s egészen mostanáig utána, kutatóink nem foglalkoztak vagy nem találkoztak ilyen mesemondó tehetséggel . . .”

Borbély Mihály meséi elé írt bevezetője pontosan rögzíti a kutatónak a felfedezés felett érzett örömét:

„Nyelvhagyományainkat gyűjtögetve, 1913. év január hó végén Egyházaskéren olyan mesemondóra találtam, ki képes volt egész héten keresztül újabb és újabb használható meséket mondani. A hét végén, mielőtt a falut elhagytam volna — mert elhalaszthatatlan dologra hívták

emberemet — azt kérdeztem tőle: hogyha máskor, mikor már elvégezte a sürgős dolgát, eljövök, tud-e még újakat mesélni? a kívánt feleletet kaptam: hogy még sok mesét tud. Ekkor már húsznál több hagyományt lejegyeztem tőle... Máskor, mikor folytattam a gyűjtést, még több oly mese került a felszínre, melyet sikamlósságánál fogva vagy drassztikus-ságánál fogva semmiképpen sem lehetett leírni, de azért bő szüretje volt a használható meséknek. Így jött létre e gyűjtemény mintegy két hét alatt...”

Ne feledjük, az a Kálmány Lajos írta e sorokat, aki arra volt büszke, hogy ösztönére hallgatva alig tévedett. „Míg más lefirkál értéktelen darabokat — írta egyik levelében, valószínűleg Berze Nagy Jánosnak —, én első hallásra megmondom, hogy megvan-e, s van-e olyan sajátsága, amelyért érdemes lejegyezni. Újabban pár száz mesefélénél csak egyet hibáztam el, betegségem előtt ezt se tettem volna.” Annál jelentősebbnek kell tehát tartanunk a Borbély Mihállyal való találkozást, s Borbély Mihály mesetudását, hiszen Kálmánynak egyszerre sürgőssé vált a gyűjtés, és megragadt Borbély Mihály mellett. Valószínű az is, hogy nemcsak mesetudása miatt: a mesemondói egyéniséget Borbély Mihályban láthatta megtestesülve, és amikor megfesti életútját, különösen pedig amikor jelenéről beszél, lényegében magára mutató módon szól a kallódó tehetség egy olyan holtpont-helyzetéről, amely felé maga is közeledőben volt már. „Borbély Mihály még nemrég a legjobb mesemondók közé tartozott; ma már a napi gondok foglalkoztatják elméjét, nem a mesék. Róla sem fog ártani néhány sort ide jegyezni...” — írta a mesékötet bevezetőjében. Mert neki is Borbély Mihály meséinek kiadása volt az utolsó nagyobb vállalkozása. Mikor a Néprajzi Társaság 1913-ban Szegeden tartotta ünnepi ülését, Kálmány betegen fekszik, magánosan, már-már elvadulva a világtól. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy Juhász Gyula, aki a tragikus zárlatokra oly fájdalmasan tudott reagálni, a Borbély Mihály-kötet előszavából ki is hallotta ezt a felhangot. „Kálmány megjegyzi — írja recenziójának végén —, hogy Borbély Mihály, a mesemondó, most már nem fog többé mesélni. A gazdasága foglalja el minden idejét. Meséljenek a fiatalok, ha tudnak!”

És az is fölöttébb tanulságos, ahogy Juhász Gyula, Borbély Mihály meséit forgatva, „kiolvassa” a kötetből, mit Kálmány szigorúan tárgyilagos közlésmódja elhallgatott, pedig Borbély Mihály meséit éppen az tette oly vonzóvá:

„Borbély Mihály harmincegy éves volt juhászbojtár meséit tartalmazza ez a kötet javarészből. Kálmány Lajos fonografikus hűséggel jegyezte föl ezeket a meséket, és így is adja. Nem változtat rajtuk, nem szépíti őket. Ez nem irodalom, ez igazi népi mesemondás. Szinte halljuk a mesélőt, sőt szinte látjuk a gesztusát. Így kell népi hagyományokat megőrizni, ilyen elevenen, frissen, azon melegében... A nagy, ősi mesekincsből valók természetesen, az idő és a tér nem korlátozza őket, az örök nép és az örök világ égisze alatt élnek, de mégis érezzük, hogy most mondták el,

most mesélték el őket, mintha most hallanánk először, mi, öreg, mesevágyó, csodaváró, szomorú nagy gyermekek. *Ahogy*an elmondja őket Borbély Mihály ifjú gazda, az kész tanulmány minden elbeszélő számára. Itt nem egy talentum, nem egy zseni nyilatkozik, hanem minden fordulatában, minden ötletében és szeszélyében a legnagyobb és legelső zseni maga: a nép, a magyar nép. Petőfi, Jókai, Tömörkény főfő tanító mestere . . .”

Kálmány Lajos, Péter László gondos kutatásaiból tudjuk, soha nem az anoním „népet” látta, hanem az emberi sorsokat, és Borbély Mihályé, változataiban, az ilyen sorsnak akár feltűnő példája is lehetett. Ezért érdekli Borbély Mihály életrajza, amelynek mesekötete előszavában rövidre fogott vázlatát adja, közvetlenül hősétől szerevezve be adatait, és kíséri 1913-ig, találkozásuk pillanatáig.

Ez életrajz szerint Borbély Mihály 1882-ben született Beodrán. Járt ugyan iskolába, de írástudatlan maradt, mert hőse „szavai szerint tanítója a jószágok körül foglalkoztatta . . . pedig nem rossz feje van, mint szoktuk mondani”. Majd így folytatja Kálmány Lajos: „A szomszéd Kisbikács-, Nagybikács-, Aladár-, Kerektó-majorokban nevelkedett. Mikor már arravaló volt, kiskanász, juhászbojtár foglalkozása volt . . . A nagyobb helyek közül Beodrán, Temesköz Lőrincfalváján, az ezektől nem messze eső Topolyán töltötte az idejét s 4 év óta Egyházaskér lakosa. Az eddig felsorolt helyek közül Kerektót kivéve, mindenütt ő-vel beszélnek.” A meséket Kerektón tanulta egy Horgosról odaszármazott öreg juhásztól, Simonyban, az aracsi pusztán nősült: felesége a Borbélyokkal „egy konyhán élő” család lánya volt.

A fenti adatokból is kitetszik, Borbély Mihály a gróf Karácsonyi-birodalom mélyéből indult, Beodra a birtok központja volt, a birtokos nemesi előneve is „beodrai”. A községnek két Karácsonyi-kastélya volt, s hozzája tartozott Kerektó- és Aladár-major is. A latifundium szorításától nem tudott megszabadulni később sem, amikor a maga ura lett már, hiszen olyan területen élt, amelyet az ún. „telepítvényes falvak” hálózta be szorosan az uradalomhoz tapadva, ugyanakkor ki is maradván a jobbágyfelszabadításból. A földek majorsági jellegűek, ami nemcsak azt jelenti, hogy az emberek uradalmi majorokban élnek, olyan módon, ahogy évtizedekkel később Illyés Gyula rajzolta meg a Puszták népe című művében, hanem azt is, hogy a telepítvényes falvak 1848 után is majorsági jellegű jogi viszonyban álltak, azaz „úri tartozásaikra nézve egyedül a földesúrral teendő szabad egyezéstől függenek” — úgy, ahogy még az 1836-os törvény megszabta. Majorságok, biztosítványi és kontraktuális községek, kertész falvak . . . ezekben él, és ezeknek társadalmi és gazdasági viszonyai szabják meg életét, s amikor élettörténetének alakulására, mesélő kedvére, sőt lelki alkatára következtetünk, ezeket a fent említett körülményeket is figyelembe kell vennünk. S tehetjük, mert a falu- és major-nevek, amelyeket Kálmány Lajos felsorol, mind ilyenek voltak, s nyilván nem véletlen, hogy a Kálmány Lajos gyűjtötte dalok között találjuk

nemcsak az „Aladáron azé nem jó szógálni . . .” kezdetűt, hanem a nevek-
ből készült játékos verset is, mintha Borbély Mihály életútjának a fog-
lalata is adva volna benne:

Csóka, Szanád, Bijodra,
Cérnabara, Verbica,
Monostor és Terján,
Tennap jártam Nemacskán,
Ott ötték mög a sütt tököt a patkán.

Mi vitte Verbicára-Egyházaskérre, nem tudjuk pontosan. Oly jelleg-
zetes migrációi során ugyanis nagy ívben bejárta a közelebbi és távolabbi
környéket, s hagyta abba a juhászokodást 1909-ben. Kitörési szándéka
nyilvánvaló: ekkor szakad el az uradalmi cselédek világától — életfor-
májában legalábbis. Gyakori helyváltozásain azonban nem kell csodál-
koznunk: az egész vidék mozgásban volt a múlt században. A század
elején — egy gazdasági konjunktúra hatása alatt — egymás után kelet-
keznek kertészkedő, főleg szegediek lakta települések, a század második
felében viszont sorra pusztulnak az ilyenek. Maga Kálmány Lajos ad
hírt népköltési gyűjtéseinek előszavában róluk, mondván, hogy a „tele-
pesekről szóló törvényeink mintegy martalékul dobták őket a földesurak-
nak, nem csoda, hogy a földesurak ritka kivétellel, mint fölöslegest, sor-
ban eresztették világgá a birtokjukon élő magyar községek lakosait”. To-
rontál megye monográfiájában Kálmány közléseinek mintegy a kiegészíté-
seként további adatokra bukkanunk: Töröktopolya 1870 óta pusztá,
holott majd ötezer lelket számláló település volt, Nagybikács lakosságá-
nak egy része pedig 1891-ben költözött Felsőmuzslyára. A legtöbb
Amerika felé indultak. Feudális örökség és az akkor térhódító kapitaliz-
mus esküdött össze a vidék lakossága ellen tehát, s hogy Borbély Mihály
szegényen és csupán belső migrációkkal vészeltette át a vidéket ért na-
gyobb megrázkódtatásokat, elsősorban juhász voltával kell magyaráz-
nunk. A földművelést már a gépesítés befolyásolta, különösen az uradal-
makban, amelyek mindinkább a belterjes gazdálkodásra térnek át, s nyil-
ván azt is figyelembe kell vennünk, hogy éppen a beodrai Karácsonyi-
uradalom volt a kivétel, amely az állattenyésztésre rendezkedett be 6980
kat. holdon, s intenzíven csak cukorrépat termelt még a század első tíz
évében is, ám „nevezetes volt magyar keresztezésű juhászata (1200 drb.
anya)”. Következésképpen az ősfoglalkozások, így a juhászat, lényegében
érintetlen maradt a századforduló idején. Nem véletlen tehát, hogy az
állattartásban éppen a juhtenyésztéssel foglalkozók őrizték meg a legtöbb
hagyományos szokást és formát, s hogy a szellemi hagyományok őrzé-
sében manapság is előljárnak. A századforduló válságos éveit tehát juhász
volta segítette átélni, a kilencszázas évek végén azonban már a modern
zsellér sorsában osztozkodik, amikor a nem egészen 1000 lelket és 140
házat számláló Verbicára—Egyházaskérre költözik, mely 1848-ig uradalmi

birtok volt, s azután is uradalmi földek határolják. A napszámos, az árendás, a kis földdel rendelkező ember tulajdonképpen csak ezután kapja igazi leckéit életből és gazdagságból. Igaz, Kálmány Lajos 1913 januárjában terveket szövő, vagyont gyűjtő, napszámért mesélő „célszerű szegényemberként” ismerte meg a 31 éves, nagycsaládos, szüleit is eltartó embert. Egy év múlva azonban közbeszól a háború, s Borbély Mihályt is elragadja a földről, ahol éppen megvetette a lábát. Háborús éveiről alig tudunk valamit, legfeljebb arra hivatkozhatunk, amit az emlékezet őrzött meg — rendkívüli esetként: egy éjszaka bekopogtatott, miként Fercsik Etel meséli — mert a Borbély Mihályt vivő katonavonat a falu közelében állt meg, így „egy pár óra hosszára hazaszaladt”.

A húszas években, amikor Felső-Bánátot ismét kivándorlási láz perzseli, Borbély Mihály is útra készül. Mint annyian, ő is, nyilván az éppen megalakult új jugoszláv állam bejelentette földreformtól várta sorsa jobbrafordulását — eredménytelenül, bár Verbicán Keleti Adolf birtokának a kisajátítása során 437 hold került kiosztásra, melyből a község szegénye nem részesült a királyi Jugoszlávia nemzetiségi politikája szellemében. S különben is, a kolonisták is csakhamar elhagyják a terméketlen és vizenyős területeket. Mint Nikola Gaćeša megállapította, az 1919—1941 között végrehajtott bánáti földreformról és kolonizációról írott könyvében (Újvidék, 1972), a magyar nemzetiségű szegénység kimaradása a földreformból szoros összefüggésben van az amerikai (most dél-amerikai) kivándorlással. Borbély Mihály is eladja tehát vagyonkáját a kivándorlás szándékával, azonban csak egyik fia, István, kerül ki Brazíliába, maga otthon marad, ismét az életnek egy null-pontján. A családi emlékezet szerint azért nem kelt útra, mert megtudta, hogy Amerikában majd „intéző” rendezi ügyeiket. Erre mondta: ha életük felett ott is intéző rendelkezik, akkor nem megy, annak bizonyságaként, hogy milyen rossz emlékeket őrizhetett egykori életéből, s milyen tudattal került haza a háborúból. A húszas évek második felében azonban a sors mintha a kezére akart volna játszani: egy Makóra költöző verbicai asszony (Verbicát egykor makói telepések lakták!), a Gunda néni, felkínálja neki három hold gyepföldjét a crnabarai határban, nem messze a falutól, ha Borbély Mátyás vállalja a földre felvett bankkölcsön további törlesztését. Gunda néni nevét (így emlegetik csak ma is, keresztnevére már nem emlékeznek) különben egy verbicai szólás őrzi: „Úgy megszokta, mint Gunda néni az első férjét!”

Borbély Mihály tehát 1927-ben új életet kezd a gyepen, házat épít, de befejezni nem tudja, csak egyik részét fedi tető, a másikat csak letapasztotta. Az Amerikába vándorlás szándékáról való lemondása és a tanyára költözése közötti időben ismét az uradalmi majorok felé kezd tájékozódni: Imre-pusztán próbált szerencsét. A gyöpön azonban megtelepszik, s mert kevés volt a földje, az is gyepföld volt, birkákat tart és őríz, csikókkal kupeckedett, de vállalt fuvarozást is. Lánya, Vera, ma is örömmel emlékezik apjának a Pollák zsidóval kirobbant veszekedésére,

amelynek következtében bíróságra került ügyük. Még építkezett és Pollák kereskedőnél hitelben kapott fát, cserepet, azzal, hogy az árát majd lefuvarozza. Akkoriban Verbicán csak az kapott fuvar, akinek kocsija, lova és 21 zsákja volt, gabonát szállítani Zentára vagy Szanádra. Pollák azonban be akarta csapni az írástudatlan Borbély Mihályt, a fuvarok számában nem tudtak megegyezni. Pollák boltjában folyt le szóváltásuk, majd birokra mentek, s mert a kereskedő erős, nagy ember volt, Borbély Mihály csak furfanggal tudott felülkerekedni. A kereskedő letépte ingét, ő meg bosszúból beverte az üzlet-ablakokat. Kártérítési pert indított elene a kárvallott kereskedő, amit végül Borbély Mihály nyert meg ügyvéd nélkül („mit adhatott volna az ügyvédnek, csak gyereket” — olyan szegények voltak), mert a verekedésük szemtanúja, a görögkeleti pap tanítónő felesége, Borbély Mihály mellett vallott. Még egy második világháború előtti eseményre emlékezik a család: Borbély Mihály leesett a tökkel megrakott kocsiról, és lábát törte. Orvoshoz nem ment, maga gyógyította magát, hát sánta maradt. Juhászodott még élete végén is. 1952-ben költözött be Verbicára, s ott halt meg 1953. március 25-én. Gyermekai közül heten ma is élnek.

Milyen ember volt Borbély Mihály? — tűnődhetünk a gyér adatok felett szemlélődve és a visszaemlékezéseket hallgatva. Katona Imre a mesék elemzése alapján öntudatos juhásznak látja, akinek a foglalkozás méltósága sajátos vonást kölcsönzött a földművelő verbicai nép szemében, de amely tükröződött Borbély Mihály gondolkodásában és a mesékben megnyilatkozó világvélelésében is. Mi öntudatos szegényembernek tartjuk, s ha fentebb a foglalkozása méltóságát említettük, ismét csak arra kell hivatkoznunk: a szegényember méltóságával élt, megrövidíteni nem hagyta magát, s a maga módján lázadó is volt, ahogy élete apró epizódjaiból kitetszik. Lánya hirtelen haragra lobbanó, hörcsög-természetűnek mondja, s nyilván nem alaptalanul. Kedélye hullámzott és szélsőségekre is hajlamos volt — gondoljunk csak az amerikai út előtti megtorpanására, vagy az emlékezőknek azokra az utalásaira, melyek szerint feleségének gyakran kellett menekülnie, ha részegen ért haza, de szerette és kedves tudott lenni hozzá.

Kálmány Lajos Borbély Mihályt életének csúcspontján, harmincegy esztendősen gazdagodni akaró emberként látta — annál, amit akkor mutatott vagyonában és gondolkodásában, nem vitte többre. Talán csak pipái gyarapodtak, melyekre büszke volt, egyetlen előkerült képe is mutatja, a fényképezőgép előtt is a kezében tartja. Ám, hogy mit gondolt meséinek a kötetét látva, nyilvánvalóan hiába fürkesszük: az a mesét mondó titka maradt. Szégyellte-e, hogy ő maga nem tud beleolvasni, vagy büszke volt a könyvre, ne találgassuk. De jelképes erejűnek kell tartanunk, hogy a falu népe annyiszor kérte kölcsön, míg egyszer nem került vissza: az emberek nemcsak hallgatták Borbély Mihályt, olvasták is meséit, immár egy új korszak kétségtelen bizonyosságként.

Rezime

Mihalj Borbelj

Poznati mađarski folklorista Lajoš Kalmanj je godine 1913. sreo u Vrbici, u Severnom Banatu Mihalja Borbelja nadničara i bivšeg pastira, koji je u toku dve nedelje izdiktirao ceo niz izvornih mađarskih narodnih bajki. Samo godinu dana kasnije tako prikupljeni materijal usmene književnosti objavljen u Segedinu kao prva knjiga Kalmanjeve edicije Tradicije (Hagyományok).

Autor članka Imre Bori na osnovu Kalmanjevih tekstova, pisanja savremenika i živog sećanja članova porodice Borbelj rekonstruiše životni put Mihalja Borbelja. Borbelj se rodio 1882. godine. Iako je išao u školu ostao je nepismen. Do svoje smrti (1953, Vrbica) kao mnogi siromašni bezemljaši, menjao je zanimanja, jer velike istorijske promene koje su početkom ovoga veka zadesile ovaj deo Banata nisu bitno menjali život potomcima nekadašnjih kmetova. Najveći period Borbeljevog života ima mnoge zajedničke crte sa životom koji je opisan u sociografskom delu Djule Ilješa „Svet pustara”.

Borbeljev život je i posle stvaranja nove države južnih slavena ostao nepromenjen, jer kraljevska Jugoslavija nije delio zemlju bezemljašima mađarske narodnosti. Borbelj je jedno vreme mislio i na emigraciju, ali se predomislio.

Izvorne narodne bajke od njega je prikupio Lajoš Kalmánj 1913. godine, kada je Borbelj imao svega 31 godinu. Iako je prema pisanju Kalmanja ni izbliza nisu iscrpili Borbeljev repertoar, više narodnih bajki od njega nije zabeleženo.

Knjiga bajki publikovano prema pričanju Mihalja Borbelja ima istaknuto mesto u istoriji mađarskog folklora, jer je prvi izvanredno značajni pokušaj, da se talenat i repertoar jednog nosioca narodne tradicije publikuje u jednoj knjizi.

Summary

Mihály Borbély

The well-known hungarian folklorist Lajos Kálmány met Mihály Borbély in Vrbica in the north of Banat, in the year of 1913. Mihály Borbély, a laborer and a former shepherd, told him a whole series of original hungarian folktales which he took down in the course of two weeks. Only a year after the thus collected treasure of spoken inheritance was published in Szeged as the first book in the series „Traditions” edited by L. Kálmány.

The author of this article Imre Bori is reconstructing the biography of Borbély on the grounds of Kálmány's notes, contemporary writings, and according to the account given by the living members of his family.

Borbély was born in 1882. Although he was attending a school he never learned to read and write and remained illiterate for the rest of his life. Up to his death (in Vrbica 1953) just like the other poor landless folks, he exchanged many trades, because the great historical changes that came to pass earlier in the century have not effected decisively the life pattern of those people whose ancestors used to be serfs. Most of his life has very much in common

with the life described by Gyula Illyés in his sociographical work „Puszták népe”. His way of life remains the same even after the creation of the new south slav state, because the royal yugoslav state gave no land to its hungarian born country folks. At times he was thinking of leaving the country but he could not quite make up his mind. His original folk-tales were recorded by L. Kálmány in 1913, at the time when Borbély was only 31. Though, according to Kálmány it was not nearly all that Borbély knew, there have been no others recorded.

The folk-tales published according to Borbély's narrations have an outstanding place in the history of hungarian folklore because it was the first tremendously significant attempt to present to the public the talent and repertire of a representative of folk traditions in a single book.